

РЕЧЕННЯ З ПРЕДИКАТАМИ ДЕБІТИВНОСТІ

(на матеріалі мови художніх творів Марка Черемшини)

У статті досліджується лексико-семантична структура речень з предикатами дебітивності на матеріалі творів Марка Черемшини, а також аналізуються особливості предикатів як різновидів семантики дебітивності.

Ключові слова: семантична структура речення, семантика дебітивності, предикат дебітивності.

В статье исследуется лексико-семантическая структура предложений с предикатами дебитивности на материале произведений Марка Черемшины, а также анализируются особенности предикатов как разновидностей семантики дебитивности.

Ключевые слова: семантическая структура предложения, семантика дебитивности, предикат дебитивности.

The article highlights the semantic-syntactic structure of the sentences with the debitive predicates on the basis of Marko Cheremshyna's works, the peculiarities of the predicates as varieties of debitive semantics are analyzed.

Key words: semantic structure of the sentence, debitive semantics, debitive predicate.

Мова творів Марка Черемшини – важливий засіб художнього відтворення реальної дійсності. Прагнення митця слова найточніше відтворити мову своїх героїв, передати її у живому звучанні, зберегти її природну красу знайшло втілення у лексичних, фонетичних, морфологічних і синтаксичних діалектизмах, які надають творам письменника неповторної самобутності. Завдяки різноманітним лексико-синтаксичним засобам Марко Черемшина досяг високого ступеня типізації образів, надав своїм творам глибокого ліризму.

У структурі художніх текстів Марка Черемшини речення з предикатами дебітивності передають різноманітні відтінки суб'єктивно-об'єктивної

модальності. Дебітивність – одне з важливих значень, що знаходить у мові низку засобів вираження. Категорія дебітивності тісно пов'язана з категорією модальності, яка визначається як одна з основних семантико-граматичних ознак речення.

Система значень категорії дебітивності у сучасній українській мові багата і включає такі модальні значення:

а) доцільність,	г) необхідність,
б) вимушеність,	д) зобов'язаність,
в) змушуваність,	е) невідворотність.

Своєрідність мови письменника виявилась, зокрема, у вживанні різноманітних типів речень з предикатами дебітивності, у неординарності їх використання при відтворенні усномовної стихії з активним залученням діалектичних форм та конструкцій. У мові творів Марка Черемшини категорія дебітивності виражається набором синтаксичних конструкцій. На основі дослідження ми виділяємо 10 типів речень з предикатами дебітивності, зокрема, це двоскладні і односкладні речення таких моделей:

$N_1 - V_{f\text{ mod}} \text{ Inf}$; $N_1 - V_{f\text{ mod}}$; $N_1 - \text{Adj}_{\text{mod}} \text{ Inf}$; $N_1 - \text{Part}_{1\text{ mod}} \text{ Inf}$; $N_1 - V_{f\text{ debitiv}}$; $\text{Adv}_{\text{mod}} \text{ Inf}$; $\text{Praed}_{\text{mod}} \text{ Inf}$; $\text{Praed}_{\text{mod}}$; $V_{f\text{ mod}} \text{ Inf}$ та Inf .

Розглянемо найбільш поширені моделі.

1. Конструкції моделі $N_1 - V_{f\text{ mod}} \text{ Inf}$.

Це конструкції з предикатом, які утворюються шляхом поєднання інфінітивної форми дієслова, що виражає основне значення присудка, з модальними дієсловами повинності, необхідності (*мати, мусити*). Наприклад: *Бо мужики на то роджені, що де що в світі є найгірше, то вони мають то спожити, а що де в світі є найтяжче, то вони мають то виконати* (239)¹; ... *мужик завше дурний і тому мусить радитися мудрішого ...* (169);

У наведених прикладах модальне значення повинності виражено експліцитно (експлікація повинності покладається на модальні дієслова *мати, мусити*). Експлікація повинності може ускладнюватися семантичним

актуалізатором (інтенсифікатором) **неодмінно, обов'язково, неперемінно**, який посилює необхідність, обов'язковість виконання дії. Напр.: *Що воно таке шлюб, що подружжся, то вже сам батенько неперемінно знає* (= неперемінно мусить знати – О. Т.), *а її [Льолі] не доконче* (251).

Поширеною повиннісною конструкцією в мові текстів Марка Черемшини є речення з предикатом, що складається з модального слова **мати** та інфінітива. На функціонування цих конструкцій звернув увагу С. Смеречинський: “Ці конструкції в українській мові дуже поширені з певним відтінком повинності (нім. *sollen*), що наближається до рос. “мне нужно”, “быть должным” з дієприкметником (але не “быть обязанным, принужденным, вынужденным”) [4: 136].

Дієслова **мати, мусити** в українській мові можуть передавати декілька відтінків значень дебітивності – від звичайного значення повинності, необхідності до значення вимушеності.

Дієслово **мати**, що вживається на означення того, що хтось повинен робити (зробити) що-небудь або є змушеним через обставини робити (зробити) що-небудь, у мові творів Черемшини передає шість різновидів дебітивної модальності:

а) зобов'язаності (обов'язковість виконання завдань, обіцянок, поставлених перед собою; вимоги, пов'язаної з накладанням певних обов'язків – громадянських, службових, сімейних тощо): ... *і він [війт Юзик] має з шандирями порядку сокотити* (223); б) вимушеності (потреби діяти всупереч бажанню, залежно від обставин): – *Десетку нам спустив, а двадцять левів маємо дати, міркуйте, кумочку, двадцять левів за ріг коров'єчий* (78);

в) необхідності (необхідної зумовленої потреби), напр.: *Тут має стояти Семенишина нова хата* (64), ... *Фільвартір виграв; найшли у табели так, шо наш ґрунт має на камару ніти, а лишьисси нам оцей клинок* (69).

У наведеному прикладі суб'єкт виражений неістотою, хоч за звичай – це жива істота;

г) доцільності (потреби, яка відповідає певній меті, є практично корисною): *Так вона надумується, чи має йти далі, чи ще припочивати. Та руки від студеного дощу деревіють, ноги затерпають* (61), *...бо сліпий має слухати видючого, коли хоче жити* (143);

д) змушуваності (необхідності діяти через певні обставини, причини): *Єк душі на той світ приходит, то єї карби уже пораховані, уже муки терпіти має* (30);

е) невідворотності (повинності, яку не можна відвернути, якій не можна перешкодити здійснитися (незалежно від волі суб'єкта, а те, що судилося долею (вищою силою тощо): – *Кого має найти напасть, то й дома захопит* (110), ... і вона [Єленка], погодившись з тою неминучістю, що після весілля має над нею зв'ятися буря і перемінити її на молодицю, піддавалася мовчки вибухові бадікової охоти (214), *А дедя казали, що пуста їх надія, бо сонце є на тото, аби мужиків на вуголь перепалювати, а взимі із снігу лід робити, а дощі мають мужицьку працю ріками забирати, бур'янами хліб убивати, у стиртах зерно кільчити, землю розколювати, хати валити, мужицьку радість топити...* (233).

В останньому прикладі модальність невідворотності вживається у реченні, яке за значенням є не стверджувальне, а заперечне, тобто тут маємо значення, протилежне повинності, що вказує на своєрідність стилю письменника. Питальні речення з предикатами дебітивності, до складу яких входить компонент “*мати*”, мають значення наміру або сприймаються з протилежним значенням (стверджувальні у значенні заперечних). Приклади: – *Та що маю з вами [бадіками] робити?* (170) – намір, *Навіщо мав би граф К. сам себе обвиняти?* (253) – необхідність у протилежному значенні.

Дієслово *мусити*, що вживається у значенні “повинен, повинна, повинне, повинні робити щось, мати якусь властивість або якість”, у мові текстів М.Черемшини має чотири різновиди дебітивної модальності:

а) вимушеності: *Війт розказував тихцем війтисі, що за ним шукають, бо Мочернаки його втопили, і тому він **мусить** себе **спрятати** (120);*

б) зобов'язаності: *Відколи найстарша його дочка Анничка вкалічила, відтоді Параска дуже лоточить його. А то її верх у хаті, бо вона на дідизні, а він лишень на ґрунті, тому **мусить** **угоджати** (72);*

в) необхідності: *На танці легені брали Петрика межі себе, називали стриженем урльоппником і просили, аби танцював польки. Дівчата підсмішувалися, здвигали плечима, із стрижаком танцювати соромились.<...> Аж баба не втерпіла, **ганьбити** їх **мусіла** (28);*

г) доцільності: [Лікар]: –... *Твоя слабість тяжка, розумієш?*

– *Розумію, проше чесного доктора.*

– ***Мусиш** дуже **шануватися**, розумієш?*

– *Розумію, аек.*

– ***Мусиш** багато молока **пити**, розумієш?*

– *Розумію (59).*

Слід звернути увагу, що модальним дієсловом ***мати, мусити***, які активно вживаються в українській мові, у російській мові відповідають прикметникові форми – ***должен, обязан, принуждён***.

У деяких реченнях з модальними дієсловами ***мати, мусити*** мовець переконує чи змушує співрозмовника здійснити певну дію, як-от: – ... *маєш, старий, коні, **мусиш їхати**, хоть би що було (147).*

У даному прикладі експлікація вимушеної модальності посилюється семантичним інтенсифікатором – підрядною частиною речення (хоть би що було).

Однак у більшості речень суб'єкт сам змушений чи зобов'язаний через якісь обставини робити (зробити) що-небудь, напр.: *Усі роти **мають** кожного дня **погодувати**, усю голоднечу **наситити** (32); Стопиласи, сирака, молодиця з сорому, але **мусіла роздійти** ще один пацпорт (103).*

На нашу думку, дебітивна модальність послаблюється вживанням модальних дієслів **мати, мусити** після інфінітива, напр.: *Надворі село спало, лиш трембітар з усієї сили повістував сумну вість, а, припочиваючи, повторяв, усміхнений, цікаву, веселу новину: “Василина піде за Федя, Гафія за Леся, Калина за Михяла, а Одокія за Гната. Так випало на Ілашчиній ґрунці, так сповнитися має* (53).

Слід вказати, що предикат дебітивності може вживатися як у відносно самостійній позиції простого речення (*Бо чілідина **мусить** файно до бога скластися, хотівши, аби їх молитва була приймлена* (87), так і в складній протиставній конструкції, напр.: *Я вистарав позвоління, а вони **мають** колядувати...* (179).

У мові письменника зафіксовано модальний модифікатор “**мус**”, що вживається у сполученні з інфінітивом: – *На це, любко-кумо, нема ради; що си винно, то **мус** віддати...* (78).

Слово “мус” у тлумачному словнику української мови фіксується як іменник у значенні примус. Проте у наведеному реченні це слово більш наближене до дієслова (мусиш), ніж до іменника. У даному прикладі наявна модальність необхідності.

2. Конструкції моделі $V_{\text{fmod}}\text{Inf}$.

У мові художніх текстів Марка Черемшини структурна схема $V_{\text{fmod}}\text{Inf}$ відповідає односкладному безособовому реченню. Предикат дебітивності складається з двох компонентів: безособового дієслова (**приходиться, годиться, доводиться**) та інфінітива. Безособові дієслова, які утворюють дану двохкомпонентну структуру присудка, виражають різні відтінки дебітивної модальності : повинності, вимушеності, бажання, волевиявлення [3: 269].

Для таких речень типовий суб’єктний член у формі експліцитного чи імпліцитного давального відмінка. Тому Н.М.Арват розрізняє структурну і семантичну схеми цих моделей. Структурна схема складається з модального дієслова й інфінітива, семантична – з суб’єкта модальної дії і предиката [1: 90].

Речення цієї моделі передають значення вимушеності, доцільності, невідворотності. Значення вимушеності виражається безособовими дієсловами **приходиться, доводиться** з інфінітивами, напр.: *Її [вчительку] вважають люди на селі своїм ворогом, але то промине. "Все те із-за незрячості", – думала собі. Не раз доводилося їй відчутти наслідки тої незрячості...*(48).

Речення з модальним значенням невідворотності розрізняються тільки в контексті: – **Прийдеси на дорозі вмерти**, – *тремтить вона, як трепетовий жовтий листочок* (61).

Модальність доцільності створюється безособовим дієсловом **годиться** та інфінітивом: *Комендант дивується Дзельмановій доброті, а Дзельман пояснює, що вовка навіть неживого не годиться на подвір'ю **мати**, бо другі вовки зачують і весь його двір був би кров'ю вовка обезцінений* (123); *Скоро б два дні їх не видала, то вже й пригадує заздалегідь мужеві, що оберстам **годилося би візиту віддати*** (252).

Роль безособових дієслів полягає в тому, що вони надають інфінітивам модального відтінку повинності і граматичну характеристику в часі і способі. Однак інфінітив є основним компонентом, бо виражає речове значення [2: 257]. Разом з безособовими дієсловами інфінітиви створюють єдину складену форму предиката дебітивності.

Для вираження доцільності Марко Черемшина досить часто використовує стійкі звороти, які виникли на основі еліптованих структур повинності, типу: **так годиться; що не годиться, то ні**, як-от: **Що не годитси, то ні**; *за курку пан біг гуцула карає* (82); **Так годиться, так святі собі хочуть** (87).

3. Конструкції моделі Praed_{mod}Inf.

У текстах Марка Черемшини виділяються два типи речень – з предикативами іменникового походження **пора, час** і предикативами з виразним модальним значенням, що є спеціалізованою формою – модальними модифікаторами із значенням повинності, типу **треба** (діал. *тре, тра*), **потрібно, необхідно, варто** (діал. *варта*), **слід, повинно, годі**.

У творах письменника зафіксовано повиннісну конструкцію з модальним компонентом “час”: – *Дай боже спасувати та не хорувати, – вмішується дід і пригадує їмостям, що час їхати, бо сонце вже високо і по дорозі буде їх у личко скоботати* (150).

Конструкція *час їхати* відповідає моделі Praed_{mod}Inf. Модальне значення повинності виражено експліцитно – іменниковим предикативом “час”. Сполучаючись з інфінітивом *їхати*, предикатив *час* втрачає значення самостійного слова і створює складену предикативну основу *час їхати*, надаючи висловленню значення повинності (тобто *потрібно їхати*). Предикатив звичайно знаходиться у препозиції до інфінітива. Вживання давального відмінка для вираження суб’єкта є регулярним, хоч іноді в конструкції він упускається.

Модального значення необхідності, доцільності, вимушеності та інших різновидів дебітивної модальності надають інфінітивам предикативи *треба* (діал. *траба, тра, тре*), *потрібно, необхідно, варто* (діал. *варт, варта*), *слід, повинно, годі*, які разом з ними створюють складену основу предикативів дебітивності. Речення цієї моделі передають значення:

а) зобов’язаності: – *Ей, молода молодице, не трійся та й не топися, бо тобі треба жити та й розживатися* (216), *Бо ж треба йому було якийсь раз в життю дванадцятий сніп зжати, та й зв’язати, та й у кланю скласти, та й якийсь горб перекопати, та й обсапати, та й хлібом обсіяти* (240);

б) вимушеності: *Иди гет, дурна бабо, то траба двадцять левів за тоту біду, – каже [депутат], – за шмирьку дати* (70);

в) необхідності: *Злісний голубив їмості і просив, аби за полонину не журилися анітрішки, бо дід вже не зайде у місто і ґрунтів не перепише, а його, старого, не треба жалувати, бо вже досить на світі нажився* (165);

в) змушуваності: *А за кождий карб траба кару приймати* (30);

г) невідворотності: – *Любчіки-газди! Раз мні мати на світ породила, раз траба гинути!* (40);

д) доцільності: *Петро підняв голову і заговорив, гей спросоння: – Не варта жити сліпому, абих так здоров, шо не варта!* (143), – ...*Таку красну та мудру бесіду має, що варт піти у церкву й послухати...*(155).

Для інтенсифікації модального значення доцільності, Марко Черемшина тавтологічно використовує предикатив *варт*:

– *Бо такого легіника таки варт у хату пустити, бо згонить жаль із серця.*

– *Варт йому в очі подивитися, так як меду напиться.*

– *Такому парубкові варт гаєм плай прорубати, чічок під ноги настелити, пташки співати заставити.*

– *Тоту зелену дубину, та й кленину, та й смеречину варт навкруг двора сонцем позолотити...* (227).

Очевидно, що модальне значення доцільності речень конструкції Praed_{mod}Inf, найчастіше досягається поєднанням предикатива *варто* (діал. *варта, варт*) з інфінітивом.

Слід зазначити, що предикативи *треба, слід* вживаються не тільки в значенні російських форм *надо, должно*, а й модальних дієслів *следует, полагается, требуется*, а предикатив *варто* ще й у значенні дієслова *стоит*.

4. Конструкції моделі Praed_{mod}.

Це конструкції з предикатом, що утворюються шляхом поєднання предикативних прислівників із значенням повинності *треба, потрібно* з іменником у знахідному або родовому відмінку. Вибір відмінку залежить від: 1) лексичного значення предикативу; 2) стверджувальної чи заперечної форми; 3) числа іменників; 4) категорії істот / неістот; 5) його абстрактності чи конкретності [3: 325-326].

При предикативі *треба* конкретні іменники, які виражають неживі істоти, незважаючи на число іменника, у стверджувальній формі вживаються у знахідному відмінку, а в заперечній – у родовому або знахідному, напр.: ...*Тепер*

скрізь **треба** *письма*, а у війську шо буде робити ваш Андрійко? (46), **Треба** їй великої *музики*, аби вона охоту дістала (229).

При предикативі **треба** іменники (назви істот) у стверджувальній формі однини вживаються у знахідному відмінку, а в заперечній – у формі знахідного чи родового відмінку; а в множині – у знахідному чи родовому відмінку: *Тобі **траба** такої *газдині*, аби тобі на голові горшки біла. За кожний раз, ек прийдеш з корими, то оден горнец* (81).

Абстрактні іменники вживаються тільки у формі родового відмінку, поєднуючись з предикативом **треба:** – *Пуста твоя робота, Калино, покинь тоту гадку та й життєм не поминуй, бо буде тобі його **треба**...*(216).

У текстах Марка Черемшини предикатив **треба** у вживанні з іменником передає модальні відтінки доцільності, необхідності.

Слід звернути увагу на суб'єктну детермінацію давальним відмінком: – *Ціхо, бадіки, він нічого страшного не зробив, державі акуратне **таких треба**, аби держава росла, аби множилася!* (230).

5. Конструкції моделі $N_1 - Adj_{mod} Inf$.

У художніх творах Марка Черемшини зустрічаються речення з предикатами дебітивності, що утворюються особливими предикативними прикметниками, як-от **повинен**, **зобов'язаний**, **змушений** та інфінітивом. Як і модальні допоміжні дієслова, предикативні прикметники виражають модальну модифікацію дієслівного складеного присудка лексично. Однак вони не мають формальних засобів вияву категорії часу, способу, особи, які виражаються особливими формами дієслова зв'язки **бути**. Напр.: *Після його думки Льоля **повинна була** його вірно **любити** вже для самої ласки й доброти, з котрою він все відносився до неї, “простої” дівчини* (253).

Предикативний прикметник **повинен**, що вживається з допоміжним дієсловом “бути” або без нього, на означення того, що хтось зобов'язаний, має своїм обов'язком мати яку-небудь якість чи властивість, а також для вираження значення необхідності через певні обставини, причини робити що-небудь,

передає відтінки зобов'язаності та необхідності: ... *і тому повинні вони всі піти до адвоката* (169).

6. Конструкції моделі $N_1-V_{f \text{ debitiv}}$.

У мові текстів письменника виділяються речення, предикат яких виражений власне дебітивними конструкціями.

До речень дебітивності входять декілька різновидів, які мають обмеження у використанні:

1) складносурядні речення із протиставними конструкціями виражають модальний відтінок вимушеності: – *Прийшлося відтак, упав покійничок у лежу, а я всему раду дай* (69) – (= а я мушу всему раду дати), *Зайді нічьо си не стане, підслухав сьпіванки у селі та й повітривси далі, а ти приймай кару* (82) – (= а ти мусиш приймати кару).

2) складні речення, в яких значення повинності ускладнюється вимушеним обов'язком: – *Я принесу восени той грейцір 'д хаті, а то єк слина, не гаран оплатитиси. Йди оброблюй жидовію цілу зиму, – ніч ті відведе, ніч приведе* (52), ... *Прокіп висаджував хворого на фіру та й бурмотів злісно. – <...> христинин у губу не має шо взети, а він его до аптеки за молоком посилає. Бери, давай пару левів на аптику, бо ті розпирають, бо наломом їх маєш* (60).

3) складні синтаксичні конструкції з сполучником **та**: – *Не потрібую я такого вулишника, най би ше мені потег шо від хати та злезентировав, та й шукай вітра в полі* (54), – *Йй, най бог криє, бадіку Ілаше, вас від усекої прички та й усіх нас, ірщених! – протестував руками приземкуватий Юрко Бросюк. – Аби так був відтєв собі руку – та й годуй каліку на цале житє* (46) – (= та й мусиш годувати каліку).

Н.Ю. Шведова зазначає, що загальним категорійним значенням синтаксичної форми повиннісного способу, яка утворюється за участю „так званої форми 2-ї особи наказового способу дієслова, < ... > є значення повиннісної необхідності: те, що повідомляється, подається як приписуване, обов'язкове, необхідне, до речі, як зазначають усі дослідники, ця обов'язковість

дуже часто поєднується з вимушеністю і, отже, забарвлюється негативним відношенням “повиннісного суб’єкта“. Однак відтінок вимушеності, внутрішньо заперечного припису “ззовні“ не входить в значення самої форми, а лише нашаровується на нього, і цим самим досягається основне протиставлення в реченнях повинності: а) речення, що означають повинність як вимушеність, і б) речення, які означають повинність, що диктується узусом” [5: 110-111].

Отже, досліджуваний матеріал переконує у тому, що предикат дебітивності поєднує в собі різні відтінки значень повинності: доцільності, вимушеності, змушуваності, необхідності, зобов’язаності та невідворотності. Предикати дебітивності мають низку засобів вираження і виступають конститутивними компонентами простих (двоскладних та односкладних) і складних речень сучасної української мови. Своєрідність мовостилію Марка Черемшини полягає в особливості використання різноманітних діалектизмів та архаїзмів у формі предикатів дебітивності.

Примітки:

1. Ілюстративний матеріал подається за виданням: Марко Черемшина. Твори. – К.: Наукова думка. – 1987. – 443с.

Література:

Арват Н.А. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке.– К.: Вища шк. Головное изд.–во, 1984.– 157 с.

Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 367с.

Русская грамматика. Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – Т. 2. – 709 с.

Смерчинський С. Нариси з української синтакси. (У зв’язку з фразеологією і стилістикою). – Харків: Радянська школа, 1932. – 283 с.

Шведова Н. Ю. О долженствовательном наклонении // Синтаксис и норма. – М.: Наука, 1974. – С. 107–121.